

Henryk Hoffmann

**PROBLEMATYKA HISTORYCZNO-RELIGIJNA
I TEORETYCZNO-METODOLOGICZNA
W RELIGIOZNAWSTWIE KATOLICKIM (1873-1939)**

Przedmiotem niniejszego szkicu jest ukazanie kształtowania się katolickiego religioznawstwa w Polsce, od czasów powstania naukowej refleksji nad religią do II wojny światowej. Nie mogąc omówić (choćby pokrótce) poglądów wszystkich katolickich badaczy religii, skoncentrujemy się na tych postaciach, które w zasadniczy sposób wpłynęły na rozwój tych badań, zarówno w aspekcie historyczno-religijnym, jak też metodologicznym, pozostawiając na uboczu kwestię rozwoju katolickich rozważań w zakresie innych dziedzin religioznawczych (socjologii religii, psychologii religii itp.).

Charakterystyczną cechą kształtujących się w XIX w. i na początku XX w. polskich badań religioznawczych było ich ściśle powiązanie z innymi dyscyplinami naukowymi. Związki te wynikały z przesłanek teoretyczno-metodologicznych, jak też organizacyjnych i personalnych. Religioznawstwo nie miało jeszcze wówczas na ziemiach polskich statusu nauki akademickiej, zatem (podobnie jak np. ówczesna etnografia) rzecznikami jego rozwoju byli samoucy, którzy do zainteresowań religioznawczych doszli z innych samodzielnych już nauk. Rzadko kiedy całkowicie poświęcali się nowym zainteresowaniom. Częściej starali się godzić dotychczasową specjalność z zainteresowaniami religioznawczymi w związku z czym prowadzili często badania wycinkowe na styku różnych dyscyplin¹. W szeregu pierwszych polskich religioznawców znaleźli się zatem i językoznawcy, etnografowie, antropolodzy, archeolodzy, orientaliści, pedagodzy, historycy, bibliści itp. Drugą grupą ówczesnych badaczy religii byli często literaci lub publicyści, którzy do zainteresowań problematyką religioznawczą dochodzili, bądź to z pasji poznawczej, bądź też (tak częściej) z konieczności prowadzenia sporów o charak-

¹ Z. Poniatowski, *Początki religioznawstwa w Polsce (1873-1918)*, „Euhemer” 1977, nr 1, s. 48-49; A. Posern-Zieliński, *Kształtowanie się etnografii polskiej jako samodzielnej dyscypliny naukowej (do 1939 r.)*, [w:] *Historia etnografii polskiej*, pod red. M. Terleckiej, Wrocław 1973, s. 72.

terze światopoglądowym, przyczyniając się do ukształtowania się swoistej dyferencjacji polskich badań nad religią na nurt „laicki” (wolnomyślicielski, później także marksistowski) i „konfesyjny” (katolicki).

W latach 60.-80. XIX w. orędownikami badań religioznawczych na ziemiach polskich byli głównie uczeni i działacze wolnomyślicielscy i antyklerykalni związani z tzw. pozytywizmem warszawskim – prądem intelektualno-społecznym, skupionym wokół czasopism: „Przegląd Tygodniowy” (od 1866) oraz „Prawda” (od 1881), związanym z A. Świętochowskim, J. Ochorowiczem (inicjatorem polskich psychologicznych badań nad religią) i A. Dygasińskim.

Adolf Dygasiński (1839-1902), jako pierwszy spopularyzował idee porównawczego badania zjawisk religijnych F. M. Müllera („kto zna jedną religię tylko, ten nie zna żadnej”)², gdyż przetłumaczył *Introduction to the Science of Religion*, Londyn 1873 na język polski pod tytułem *Religia jako przedmiot umiejętnej porównawczej*, Kraków 1873³. Zdaniem czołowego badacza dziejów religioznawstwa polskiego Z. Poniatowskiego (1923-1994) właśnie 1873 r. należałoby zatem uznać za datę „wejścia religioznawstwa w polską świadomość społeczną”⁴.

W drugiej połowie XIX w. poczęły się również rozwijać naukowe konfesyjne (katolickie) badania religioznawcze. Wobec nieufnego stosunku do protestanckich (liberalnych) „nowinek” – a za takie uznawano m.in. religioznawstwo – katolicka refleksja nad religią rozwijała się głównie w obrębie teologii, filozofii religii, biblistyki i historii Kościoła (w tym zwłaszcza w ramach problematyki genezy chrystianizmu). Spowodowane to było początkowo także specyficznym sposobem pojmowania religioznawstwa przez badaczy katolickich. Religioznawstwa nie traktowano jako samodzielnej (autonomicznej) nauki, lecz podporządkowywano je teologii. Spełniać zatem miało nie tylko cele heurystyczne, ale także (przede wszystkim) apologetyczne. Stąd częste w owym czasie przypadki uwikłania katolickich badań nad religią w analizy konfliktu stosunku „wiary do rozumu”, w spory z modernizmem oraz w kwestie genezy religii i „życia (w tym też historyczności) Jezusa”. Ten ostatni problem zaowocował u nas obfitą literaturą polemiczną z poglądami E. Renana. Od wprowadzenia w 1910 r. tzw. przysięgi antymodernistycznej w teologii katolickiej zaobserwować można wyraźne objawy stagnacji rozwoju. Hasła A. von Harnacka „trzeba dogmat oczyścić przez historię” katolicy ortodok-

² M. Müller, *Religia jako przedmiot umiejętności porównawczej*, Kraków 1873, s. 12. Warto też przypomnieć inną maksymę Müllera z cytowanej tu pracy: „Klasyfikujcie i zdobywajcie”. Wedle Müllera „Wszelka prawdziwa wiedza polega na klasyfikacji, i w takim tylko razie musiałbym wyznać, że badania nad religiami nie zasługują na nazwę umiejętności, gdybyśmy nie byli w stanie ukłasyfikować tych rozmaitych dialektów ludzkiego wierzenia” (ibidem, s. 43).

³ Por. rec. z tej pracy A. Tyszyńskiego w: „Bibliotece Warszawskiej” 1873, t. 3, s. 292-297, zamieszczoną także w zbiorze *Pisma krytyczne*, Kraków 1904, t. 1, s. 632-639. Ciekawe, że tłumaczenie rosyjskie omawianej tu pracy M. Müllera wydane w Charkowie w 1887 r. nosi tytuł *Rieligija kak przedmiot srawnitielnogo izuczenija*. Zważywszy na zbieżność tytułów bardzo prawdopodobne jest, iż tłumacz na język rosyjski korzystał z polskiego przekładu A. Dygasińskiego.

⁴ Z. Poniatowski, *Początki religioznawstwa w Polsce (1873-1918)*..., s. 50. Por. też P. O. Szolc (Scholz), *Religionswissenschaft in Polen*, „Numen” 1971, t. 18, s. 45-68; H. Grzymała-Moszczyńska, H. Hoffmann, *The Science of Religions in Poland: Past and Present*, „Method & Theory in the Study of Religion” 1998, nr 10, s. 352-372.

si przeciwstawiali hasło kard. H. E. Manninga „trzeba historię przewyciężyć dogmatem”⁵.

Prekursorami rodzimych katolickich badań nad religią byli trzej teologowie i filozofowie, ks. M. Morawski, ks. S. Pawlicki i ks. W. M. Dębicki.

Ks. Marian Morawski SJ (1845-1901)⁶ był profesorem dogmatyki na UJ, założycielem (m.in. obok ks. W. Zaborskiego) i redaktorem „Przeglądu Powszechnego”⁷ – pisma o dużym nasyceniu problematyką religioznawczą. Jako filozof był jednym z pierwszych w Polsce propagatorów neoscholastyki. Z jego licznych opracowań najgłośniejsze były książki *Celowość w naturze, Studium przyrodniczo-filozoficzne*, Kraków 1887 oraz *Wieczory nad Lemanem*, Kraków 1896. Zrazu ukazywały się one w odcinkach w „Przeglądzie Powszechnym”. Zwłaszcza ta ostatnia praca była bardzo znana. Przetłumaczono ją na 9 języków europejskich i wydano także po japońsku. Niemieckich wydań miała aż 15, polskich 10 (do 1939 r. – 9)⁸.

Wieczory nad Lemanem to książka napisana w formie dialogów, poruszających ważne kwestie religijne, filozoficzne i teologiczne. Jej cel był jawnie apologetyczny. Autor starał się czytelnika przekonać, iż katolicyzm jest najdoskonalszą z religii. Książka adresowana była do ludzi wykształconych i odczytanych już w problematyce filozoficzno-teologicznej i religioznawczej. W trakcie prowadzonych dialogów mamy w niej liczne odniesienia chrześcijaństwa do hinduizmu, zaratusztrianizmu, buddyzmu, religii Chin i islamu, a także (choć sporadycznie) do wiedzy etnologicznej. Ponadto prowadzący spory bohaterowie książki często odwołują się do ówczesnych autorytetów z zakresu biblistyki i religioznawstwa, w tym do E. Renana, D. F. Straussa, A. von Harnacka, W. Wundta itp.

Ks. Morawski występował także przeciwko E. Renanowi, któremu poświęcił niewielką pracę *W czym tkwi siła Renana?*, Kraków 1893. Wykazywał w niej, iż źródeł popularności Renana nie należy upatrywać w jego kompetencjach naukowych: językoznawczych, czy filozoficznych. Tkwia one w tym, iż swoje prace o dziejach Jezusa i narodu żydowskiego Renan ubrał w ponętną literacką szatę. Zatem mamy tu do czynienia – zdaniem Morawskiego – nie z nauką (do czego Renan aspirował), lecz z powieścią o miernej wartości historycznej.

Podobnie jak ks. M. Morawski filozofem i apologetą był także członek zgromadzenia zmartwychwstańców **ks. Stefan Pawlicki** (1839-1916)⁹. Zrazu

⁵ Literacki opis klimatu sporów światopoglądowych na ziemiach polskich końca XIX i początków XX w. zawarł J. Parandowski w powieści *Niebo w płomieniach*, Warszawa 1985, wyd. 17.

⁶ Bliżej o ks. M. Morawskim zob. J. Tuszcowski TJ, *O. Marjan Morawski TJ (1845-1901)*, Kraków 1932; A. Bystry, *Wiara a nauki przyrodnicze u ujęciu ks. M. Morawskiego*, „Poznańskie Studia Teologiczne” 1927, s. 297-313; J. Majkowski TJ, *Filozofia religii O. Mariana Morawskiego 1845-1901*, „Przegląd Powszechny” 1952, t. 234, s. 142-156. Por. też S. Nagy, *Apologetyka polska*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, pod red. M. Rechowicza, Lublin 1976, t. 3: *Wiek XIX i XX*, cz. 1, s. 199-200.

⁷ „Przegląd Powszechny” powstał wówczas gdy jezuita galicyjscy przejęli od ks. E. Podolskiego, czasopismo „Przegląd Lwowski” i zaczęli je wydawać z początkiem 1884 r. już pod nową nazwą.

⁸ Por. *Od Wydawnictwa*, [w:] M. Morawski, *Wieczory nad Lemanem*, Warszawa 1984, s. 5.

⁹ Podstawową pracą o ks. Pawlickim jest monografia Cz. Głombika, *Człowiek i historia. Studium koncepcji filozoficznej Stefana Pawlickiego*, Warszawa 1973 – głównie rozdz. 3: *Świadomość religijna a potrzeby ortodoksji*, s. 157-211. Zob. też B. Micewski, *Pawlicki Stefan (1839-1916)*, [hasło w:] *Słownik Polskich Teologów Katolickich*, pod red. H. E. Wyczańskiego OFM, Warszawa 1982, t. 3., s. 160-166.

związany z Warszawską Szkołą Główną później z Uniwersytetem Jagiellońskim, którego wiele lat był dziekanem, prorektorem, a w latach 1905-1906 także rektorem. Ks. Pawlicki był autorem licznych publikacji z zakresu teologii, filozofii, psychologii i socjologii; podjął się również krytyki poglądów E. Renana. Zrazu na łamach „Przeglądu Polskiego”, następnie poświęcając mu broszury: *Kapłan z Nemi. Dramat Ernesta Renana*, Kraków 1886; oraz *Renana historia narodu żydowskiego*, Kraków 1888; co zostało uwieńczone obszerną monografią *Żywot i dzieła Ernesta Renana*, Kraków 1896 (skrócone wydanie w języku niemieckim, Wiedeń 1894). Ks. Pawlicki napisał także wiele prac polemicznych względem filozofii pozytywistycznej i darwinizmu.

Religioznawcze wątki, poza wspomnianą już biografią Renana, zawiera także praca ks. S. Pawlickiego *O początkach chrześcijaństwa*, Kraków 1884. Powstała ona jako efekt prowadzonych przez ks. Pawlickiego od kwietnia 1882 r. wykładów w Accademia di Religione Cattolica w Rzymie, które początkowo (w latach 1882-1883) drukowane były po włosku w „La Rassegna Italiana”. Warto również dodać, że w 1885 r. książka ta ukazała się także w Moguncji po niemiecku. Fakt, że opracowanie to zyskało dużą popularność, również poza granicami naszego kraju, ułatwił Pawlickiemu przewyciężyć początkowe sprzeciwy władz austriackich, niechętnych objęciu przezeń katedry filozofii na Wydziale Teologicznym UJ. Monografia ta silnie oddziaływała na H. Sienkiewicza, który częściowo korzystał z niej pisząc *Quo vadis*.

W omawianej pracy autor, niezależnie od historycznych analiz wczesnego chrześcijaństwa przeprowadził także polemikę z poglądami, wywodzącymi chrześcijaństwo z zaratusztrianizmu, hinduizmu i buddyzmu, wykazując dobrą znajomość orientalnych systemów religijnych. Ponadto Pawlicki dokonał również gruntownej krytyki „szkoły tybingeńskiej” F. Ch. Baura. Pomimo apologetycznego charakteru tej pracy jest ona cenna religioznawczo, gdyż autor odnosi się w niej do poglądów wielu znanych badaczy religii najrozmaitszych orientacji (np. F. M. Müllera, A. de Gubernatisa, A. Kuhna, E. Renana, Emila Burnoufa). Wartościowe z religioznawczego punktu widzenia jest także obszerne kompendium Pawlickiego *Filozofia Ojców Kościoła*, Kraków 1891.

Polemiczną względem poglądów Pawlickiego pracę *Renan i renanizm*, opublikował w „Przeglądzie Katolickim”¹⁰, działający w Warszawie ks. **Władysław Michał Dębicki** (1853-1911)¹¹. Ks. Pawlicki, mimo krytyki renanizmu, doceniał w Renanie i pisarza i uczonego, natomiast ks. Dębicki uważał, iż na taką ocenę Renan nie zasługuje, a jego działalność naukową i pisarską uznał za jednoznacznie szkodliwą.

Z innych opracowań ks. Dębickiego religioznawczo cenne są prace poświęcone buddyzmowi. Monografia *Filozofia nicości. Rzecz o istocie buddyzmu*, Warszawa 1896, ukazuje zręby buddyjskiej doktryny, natomiast w *Studiach i szki-*

¹⁰ „Przegląd Katolicki” 1897, nr 9-13.

¹¹ Bliżej o nim por. W. Banaszak, *Dębicki W. M., ks.*, [hasło w:] *Słownik Polskich Teologów Katolickich...*, Warszawa 1981, t. 1, s. 387-391. Por. też F. Gabryl, *Polska filozofia religijna w wieku XIX*, Warszawa 1914, t. 2, s. 287-295.

cach religijno-filozoficznych (Warszawa 1901, t. 1-2) ks. Dębicki porównał buddyzm z chrześcijaństwem.

Prace omawianych tu prekursorów katolickich badań religioznawczych miały dość szeroki zakres oddziaływania, bowiem z reguły były zrazu publikowane (w odcinkach) w ówczesnej prasie katolickiej, cieszącej się dużą poczytnością.

Z. Poniatowski za właściwego twórcę rodzimego religioznawstwa katolickiego uważał **ks. Władysława Zaborskiego TJ** (1830-1900)¹². Miał on dość skomplikowaną drogę życiową. Brał udział w powstaniu węgierskim 1848 r., następnie ukończył studia inżynierskie w Paryżu, pracował w kraju jako inżynier i nauczyciel. W 1870 r. (w wieku 40 lat) wstąpił do zakonu jezuitów. W latach 1884-1885 był redaktorem „Misji Katolickich” a następnie współzałożycielem „Przeglądu Powszechnego”, z którym potem blisko współpracował. Tam właśnie (w latach 1884-1885) ukazał zbiór jego artykułów – wydany później jako książka *Darwinizm wobec rozumu i nauki*, Kraków 1886 – który przyniósł mu znaczną popularność. Dla religioznawstwa najcenniejsze jego prace to wydane w Krakowie *Źródła historyczne Wschodu odnośnie Pisma św.*, 1888; *Religie Aryów wschodnich*, 1894. Ostatnia z wymienionych tu prac jest obszernym, kompetentnym studium religii Iranu (mazdeizmu) i Indii (hinduizmu, buddyźmu, dżinizmu) zarówno w aspekcie historycznym, jak też (zwłaszcza w odniesieniu do Indii) współczesnym. Ks. Zaborski w omawianej pracy dokonał szczegółowego przeglądu filozoficzno-religijnej literatury mazdeizmu i hinduizmu oraz tamtejszych zabytków architektury sakralnej, a także odniósł się do współczesnych mu poglądów na temat religii Indii. Ostro sprzeciwił się naturystycznej interpretacji bóstw wedyjskich F. M. Müllera (odrzucił też jego koncepcję henoteizmu). Zaborski uważał iż pierwotnie zarówno religie Iranu, jak też i Indii, były objawione, a zatem i monoteistyczne, o czym świadczą ich liczne podobieństwa z motywami biblijnymi.

Ks. Zaborski był jednym z pierwszych rodzimych krytyków ewolucjonistycznych poglądów na genezę religii. W pracy *Najstarsze ludy na świecie. Studium etniczno-religijne*, Kraków 1898. krytykował – z pozycji teologicznych – tezę o „ateizmie pierwotnym”, wskazując, iż kłóci się ona z twierdzeniem o pierwotnym Objawieniu. Zdaniem Zaborskiego religie „prymitywne” i politeistyczne są wynikiem degeneracji pierwotnej „jednobożności”, której ślady u ludów pierwotnych pragnął wykazać odwołując się do danych archeologicznych, etnologicznych (tu zwłaszcza do badań A. W. Howitta i A. Langa) i lingwistycznych¹³. W swoich poglądach Zaborski był prekursorski względem koncepcji „monoteizmu prakultury” (pramonoteizmu) W. Schmidta.

Właśnie z dyfuzjonistycznymi koncepcjami W. Schmidta wiąże się katolicka kontrofensywa przeciwko ewolucjonistycznym teoriom religii. W dziejach

¹² Z. Poniatowski, *Początki religioznawstwa w Polsce (1873-1918)*, „Euhemer” 1977, nr 1, s. 60. Por. też: S. Nagy, *Apologetyka polska...*, t. 3, cz. 1, s. 198, 202-216. Por. też M. Morawski, *Śp. ks. Władysław Zaborski TJ*, „Przegląd Powszechny” 1900, t. 66, s. 189-192; L. Grzebień SJ, *Zaborski Władysław (1830-1900)*, [hasło w:] *Słownik Polskich Teologów Katolickich...*, Warszawa 1983, t. 4, s. 495-496.

¹³ Por. E. Pczółko-Pustelnik, *Recepcja szkoły kulturowohistorycznej w religioznawstwie polskim*, [w:] *Działalność Instytutu Anthropolos w dziedzinie lingwistyki, etnologii i religioznawstwa*, pod red. H. Zimonia SVD, Pieniężno 1980, s. 74.

polskiego religioznawstwa związana jest ona z postaciami kilku duchownych katolickich, zwłaszcza ks. I. Radziszewskiego, ks. S. Szydelskiego oraz ks. J. Archutowskiego.

Ks. Idzi Radziszewski (1871-1922) wybitny teolog i filozof – zwolennik i promotor neotomizmu – był absolwentem (1896) Akademii Duchownej w Petersburgu. Była to wyższa uczelnia teologiczna kształcąca duchownych dla potrzeb polskiego Kościoła katolickiego. Później pogłębiał swoje filozoficzne wykształcenie m.in. w Leuvain, gdzie w 1900 r. uzyskał doktorat za pracę *La religion et l'évolutionisme de Ch. Darwin et H. Spencer* u kardynała D. Merciera. W 1909 r. zainicjował wydawanie we Włocławku (gdzie zrazu ukończył seminarium, później zaś wykładał jako profesor) „Ateneum Kapłańskiego” – pisma, w którym obficie obecna była także problematyka religioznawcza.

W latach 1914-1918 Radziszewski był rektorem petersburskiej Akademii Duchownej, po czym został pierwszym (w latach 1918-1922) rektorem nowo założonego katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, do którego zorganizowania walnie się przyczynił¹⁴.

W dziejach polskiego religioznawstwa właśnie ks. Radziszewski jako pierwszy przybliżył polskiemu czytelnikowi założenia teorii pramonoteizmu W. Schmidta. W artykule *Dwie metody w nauce porównawczej religii*¹⁵; przeprowadził krytykę ewolucjonizmu, odwołując się m.in. do prac A. Bastiana, L. Frobeniusa, B. Ankermanna, F. Graebnera i przeciwstawił mu metodę „cykli kulturalnych” (kręgów kulturowych). Uzasadniał tam tezę o tożsamości ludów „prymitywnych” (współczesnych społeczeństw plemiennych) z „pierwotnymi” (żyjącymi u zarania dziejów ludzkości) i istnieniu u tych ludów Praobjawienia. W książce *Geneza religii w świetle nauki i filozofii*, Włocławek 1911¹⁶, Radziszewski przeprowadził gruntowną krytykę ówczesnych teorii genezy religii i pierwotnych jej form. W tym – bez wątpienia – nader kompetentnym opracowaniu odniósł się krytycznie m.in. do: teorii animizmu (E. B. Tylora), fetyszyzmu (A. Comte'a), totemizmu (E. Durkheima), magii (J. H. Kinga i J. G. Frazera), manizmu (H. Spencera) i astralistyki (E. Stuckena, H. Wincklera i A. Jeremiasa), broniąc koncepcji Praobjawienia i metody badań kulturowohistorycznych (L. Frobeniusa, F. Graebnera, B. Ankermanna, W. Schmidta). Warte jest podkreślenia, że Radziszewski wykazując dużą erudycję (także religioznawczą) nie tylko odwołuje się (często krytycznie) do prac klasyków ówczesnego religioznawstwa (C. P. Tiele, P. D. Chantepie de la Saussaye, F. M. Müller, A. Kuhn, A. Réville, E. Goblett d'Alviella, N. Söderblom, S. Reinach, W. James, W. Wundt, A. Lang i in.), ale również do polskich ba-

¹⁴ Blżej o ks. I. Radziszewskim zob. A. Wojtkowski, *Książd Idzi Radziszewski*, Lublin 1948; W. Nowodworski, *Bibliografia prac Idzi Radziszewskiego oraz artykułów i fragmentów prac o nim*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1962, z. 2, s. 131-135; M. Rechowicz, *Książd Idzi Radziszewski (Próba charakterystyki postaci)*, „Ateneum Kapłańskie” 1973, t. 81, z. 3, s. 412-423; idem, *Książd Idzi Radziszewski, [w:] 70 żywotów. Portrety, sylwetki wywiady i wspomnienia o ludziach...*, wybrał i zredagował J. Paluchowski, Kraków 1977, s. 109-118; G. Karolewicz, *Książd Idzi Radziszewski założyciel Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (1871-1922)*, [w:] *Chrześcijananie*, pod red. B. Bejzego, Warszawa 1982, t. 9, s. 9-86; H. E. Wyczawski, *Idzi Radziszewski (1871-1922)*, [hasło w:] *Słownik Polskich Teologów Katolickich...*, Warszawa 1982, t. 3, s. 483-485.

¹⁵ „Ateneum Kapłańskie” 1911, t. 5, s. 231-250.

¹⁶ Zrazu wydane w odcinkach w „Ateneum Kapłańskim” 1909-1910.

daczy i popularyzatorów wiedzy o religiach – nie tylko katolickich (M. Morawski, W. Zaborski) – ale także laickich (np. I. Radliński, J. Wasercug (Wasowski), W. Schreiber, B. Bobrowska), wywodzących się z kręgów wolnomyślicielskich, których prace dotychczas katolicycy badacze lekceważyli i przemilczali¹⁷.

Duży wkład w rozwój polskiego religioznawstwa włożył także biblista i teolog, a zarazem historyk religii ks. **Szczepan Szydelski** (1872-1967). Był on (w latach 1912-1939) profesorem teologii i historii religii na lwowskim Uniwersytecie, gdzie pełnił (w latach 1919-1922) także funkcje dziekana i prodziekana Wydziału Teologicznego. Po II wojnie światowej ks. Szydelski był profesorem w Seminarjach Duchownych w Kalwarii Zebrzydowskiej i w Nysie. Ks. Szydelski przyczynił się w 1922 r. do powstania Polskiego Towarzystwa Teologicznego, po czym był (w latach 1927-1939, po śmierci ks. K. Waisa) jego długoletnim prezesem¹⁸. Napisał wiele religioznawczo wartościowych opracowań. Z zakresu bibliistyki warto tu przypomnieć jego książki: wydaną we Lwowie *Z walki o nadprzyrodzony charakter Biblii*, 1904 (doktorat) oraz w Warszawie monografię *Początki chrześcijaństwa...*, 1911 (habilitacja). Druga z wymienionych tu prac to rzetelne studium dziejów wczesnego chrystianizmu z krytycznym przeglądem źródeł i licznymi odniesieniami do ówczesnych orientacji badawczych tego zagadnienia. Jej ósmy rozdział poświęcony został gruntownej krytyce astralistycznych poglądów A. Niemojewskiego zawartych w pracy *Bóg Jezus...*

Ważnym kręgiem zainteresowań ks. Szydelskiego była kwestia genezy religii. Tu jednoznacznie opowiadał się za koncepcjami W. Schmidta, których był gorącym propagatorem. Już w 1911 r. w „Ateneum Kapłańskim” opublikował artykuł *Ludy pigmejskie a stan człowieka pierwotnego...*¹⁹, w którym zrecenzował pracę W. Schmidta, *Die Stellung der Pygmäenvölker...*, poświęconą Pigmejom, gdzie zaznaczone zostały już podstawowe założenia „szkoły kulturowohistorycznej”²⁰. Poglądom W. Schmidta i ich zestawieniu z badaniami francuskiego archeologa i znawcy epoki prehistorycznej J. de Morgana poświęcił Szydelski obszerne studium *Czasy przedhistoryczne w świetle badań J. Morgana i ks. W. Schmidta*²¹.

Bez wątpienia ks. S. Szydelski był przede wszystkim teologiem-apologetą, niemniej w wielu jego pracach widać dobrą znajomość ówczesnych badań religioznawczych i świetną orientację w ich metodologicznej różnorodności. Ks. Szydelski zrecenzował znane podręczniki historii religii S. Reinacha²² i P. D. Chantepie

¹⁷ Podkreślił to Z. Poniatowski, op. cit., s. 60-61.

¹⁸ Religioznawcze znaczenie działalności PTT przedstawił M. Mikołajczyk, *Warszawski i lwowski ośrodek katolickiego religioznawstwa w Polsce międzywojennej*, Opole 1987, s. 72-74.

¹⁹ „Ateneum Kapłańskie” 1911, t. 6, s. 395-410.

²⁰ Por. sprawozdania S. Szydelskiego z działalności naukowej rzeźników szkoły kulturowohistorycznej: *Kurs etnologii religijnej i historii religii w St. Gabriel*, „Kwartalnik Teologiczny Wileński” 1923, z. 2, s. 262-271 oraz *Tydzień etnologii katolickiej i historii religii w St. Gabriel...*, „Gazeta Kościelna” 1923, t. 30, s. 169-170, 176, 186-187, 194-195.

²¹ „Ateneum Kapłańskie” 1927, t. 13, s. 126-148. Zob. też recenzję S. Szydelskiego, *W. Schmidt: Der Ursprung der Gottesidee, Münster-Aschendorf 1912*, „Gazeta Kościelna” 1913, t. 21, s. 177 i 188.

²² S. Szydelski, „Orfeusz” *Reinacha*, „Gazeta Kościelna” 1910, t. 18, s. 504-506, 522-524.

de la Saussaye'a²³, a także głośny wówczas katolicki podręcznik A. Anwandra, *Die Religionen der Menschheit*²⁴.

Z religioznawczego punktu widzenia najcenniejsze są dwie obszerne książki ks. Szydelskiego, *Studia nad początkami religii*, Lwów 1916, oraz *Historia religii a religia objawiona*, Lwów 1916 i mniejsze porównawcze studium *Eschatologia irańska a biblijna*, Lwów 1938.

W pracy *Studia nad początkami religii* Szydelski zawarł porównawczy przegląd początków religii w najstarszych cywilizacjach (Egiptu, Chaldei oraz Indoeuropejczyków), po czym próbował naszkicować religię czasów prahistorycznych na podstawie danych archeologicznych, stwierdzając w konkluzji, iż analizy takie nie są wystarczające i poznanie genezy wierzeń religijnych jest możliwe dzięki odwołaniu powyższych badań także do danych etnologicznych. Szydelski wykazał się tutaj znajomością metody „kręgów kulturowych” F. Graebnera i B. Ankermanna, jak też docenił jej znaczenie dla badań prowadzonych przez W. Schmidta. Podobnie jak w pracy Radziszewskiego, także u Szydelskiego widoczna jest znakomita znajomość ówczesnych trendów w nauce o religiach, które autor krytycznie ocenia. Poszczególne rozdziały książki poświęcone są teoriom: filologiczno-naturystycznej (Müllera), animizmu (Tylora), manizmu (Spencera), magii (Frazera) oraz socjologizmowi (Durkheima, Huberta i Maussa). Choć autor opowiadał się wprost za teorią o pierwotnym monoteizmie, to jednak wobec metody „kręgów kulturowych” potrafił zachować krytyczny dystans, uznając ją za zbyt młodą, aby można było w pełni polegać na wyprowadzonych za jej pomocą wnioskach.

Monografia *Historia religii a religia objawiona* jest pierwszym polskim katolickim zarysem badań religioznawczych. S. Szydelski we wstępie dał staranny opis genezy religioznawstwa (historii religii), wyjaśnił jego główne założenia badawcze i omówił stosowane w jego ramach metody badawcze. Ukazał także formy organizacyjne ówczesnej nauki o religiach (kongresy, czasopisma, katedry, muzea itp.). Na podkreślenie zasługuje fakt podjęcia przez Szydelskiego próby całościowej prezentacji i oceny katolickiej historii religii. Pomimo głębokiej znajomości ówczesnego religioznawstwa, Szydelski wbrew już wówczas ustalonej jego tradycji przeciwstawia judeo-chrześcijaństwo („religię objawioną”) innym systemom wierzeniowym. Praca ma zatem (co sam autor *expressis verbis* przyznaje) głównie cel apologetyczny i polemiczny, zwłaszcza wobec niemieckiej *religionsgeschichtliche Schule*²⁵ i historii religii pojmowanej jako dyscyplina badawcza przeciwstawiana teologii. Ponadto omawiana praca jest też cennym zarysem dziejów religii egipskiej i asyryjsko-babilońskiej oraz hinduizmu, buddyzmu i mitraizmu. Osobne jej części poświęcono także problematyce misteriów, cudom, wróżbiarstwu i idei mesjańskiej.

²³ S. Szydelski, *Nowe wydanie „Historii religii” Chantepie de la Saussaye'a*, „Ruch Teologiczny” 1929, nr 2, s. 25-30.

²⁴ S. Szydelski, [rec. z:] A. Anwander: *Die Religionen der Menschheit. Einführung in Wesen und Geschichte der ausserchristlichen Gottesvorstellungen nebst einem religionsgeschichtlichen Lesebuch...*, Freiburg 1927, ss. XVIII + 567. „Przegląd Teologiczny” 1929, t. 10, s. 378-381.

²⁵ S. Szydelski, *Historia religii a religia o objawiona*, Lwów 1916, s. 11. Por. zwłaszcza polemikę (s. 322-323) z C. Clemenem i jego pracą *Die religionsgeschichtliche Methode in der Theologie*, Giessen 1904.

Kolejnym religioznawczo cennym kręgiem zainteresowań ks. S. Szydelskiego były również religie hellenistyczne. Tu ks. Szydelski podejmował także polemiki z czołowymi polskim filologami klasycznymi T. Zielińskim i R. Gansińcem, czynił tak wówczas, gdy ich prace dotyczyły epoki wczesnego chrześcijaństwa. Zarzucał im, iż stosowana przez nich „metoda filologiczna” może prowadzić do błędnych ustaleń. We lwowskim „Przeglądzie Teologicznym” ks. Szydelski zamieścił interesujący artykuł *Metoda filologów w badaniach nad początkami chrześcijaństwa*²⁶. Szczególnie cenne z omawianego zakresu zainteresowań ks. Szydelskiego są jego artykuły zamieszczane w „Ateneum Kapłańskim” (wydane także jako nadbitki) *Religia helleniska, Stary Testament i chrześcijaństwo*, 1928²⁷ oraz *Hellenizm a chrześcijaństwo*, 1938²⁸, w których Szydelski zajmuje polemiczne stanowisko wobec naszego ówczesnie najwybitniejszego znawcy epoki hellenizmu T. Zielińskiego.

Miarą uznania religioznawczych kwalifikacji ks. Szydelskiego może być fakt, iż Wydział Teologii Katolickiej Uniwersytetu Warszawskiego starał się o jego przeniesienie do Warszawy w nadziei powierzenia mu katedry historii religii. Szydelski odmówił z powodu zaangażowania się we Lwowie w liczne obowiązki polityczno-społeczne²⁹. Był m.in. długoletnim radnym miasta Lwowa, a także posem do Sejmu i inicjatorem wielu akcji charytatywnych i społeczno-kulturalnych³⁰.

Liczący się wkład w rozwój rodzimych badań religioznawczych wniósł także wybitny biblista i historyk religii, znawca Starego Testamentu **ks. Józef Archutowski** (1879-1944). Na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, iż ks. Archutowski w latach 1918-1920 był profesorem pierwszej w Polsce Katedry Historii Religii na katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Katedra ta była pierwszą religioznawczą polską placówką akademicką. Od 1920 aż do 1939 r. ks. Archutowski był profesorem Studium Starego Testamentu Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kilkakrotnie pełnił też funkcję dziekana tamtejszego Wydziału Teologicznego. Od 1920 r. ks. Archutowski zainicjował wydawanie serii wydawniczej zatytułowanej *Sprawy biblijne*. Do 1933 r. w jej ramach ukazało się 16 monografii naukowych. W 1937 r. był organizatorem (razem z ks. P. Stachem i ks. F. Rosłańcem) I Zjazdu Biblistów Polskich w Krakowie, a także założycielem i (w latach 1937-1939) redaktorem „Przeglądu Biblijnego”, którego wydawanie wzorowała na „Revue Biblique”³¹.

²⁶ „Przegląd Teologiczny” 1922, t. 3, s. 183-204.

²⁷ „Ateneum Kapłańskie” 1928, t. 21, s. 1-16, 105-135, 227-247.

²⁸ „Ateneum Kapłańskie” 1938, t. 41, s. 209-232 i 337-351.

²⁹ Por. P. Stach, *Wydział Teologiczny w latach 1918-1934*, [w:] *Wydział Teologiczny Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1918-1934*, Lwów 1934, s. 114.

³⁰ Bliżej o życiu i działalności ks. S. Szydelskiego zob.: W. Urban, *Ksiądz profesor Szczepan Szydelski*, Rzym 1969; T. Nowacki, *Ksiądz profesor Szczepan Szydelski*, „Novum” 1980, nr 5, s. 141-148; J. Mandziuk, *Szydelski Szczepan*, [hasło w:] *Słownik Polskich Teologów Katolickich...*, Warszawa 1983, t. 7, s. 253-263.

³¹ Szerzej o ks. Archutowskim zob. S. Grzybek, *Wspomnienie o ks. Józefie Archutowskim*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1950, nr 3, s. 164-173; S. Łach, *Śp. ks. Józef Archutowski*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1965, z. 1, s. 5-10 (bibliografia s. 7-8); F. Gryglewicz, *Archutowski Józef*, [hasło w:] *Encyklopedia Katolicka KUL*, Lublin 1973, t. 1, szp. 889-890; Z. Poniatowski, op. cit., s. 60 i 62; H. Hoffmann, *Religioznawstwo w Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1873-1939*, „Studia Religioznawcze” 1987, z. 20, s. 58-59; S. Cinal, *Ks. prof. A. Klawek i ks. prof. J. Archutowski jako religioznawcy*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1995, s. 55-58; R. Bogacz, *Ks. prof. Józef Archutowski (1879-1944): Życie i dzieło na tle epoki*, „Ruch Biblijny i Li-

W bibliistyce ks. Archutowski zasłużył się wprowadzeniem do Polski nowoczesnego kierunku egzegezy biblijnej, opartego na uwzględnianiu zdobyczy historycznych³². Jest to tym bardziej godne podkreślenia, iż ówczesna bibliistyka katolicka (nie tylko w Polsce) stała na bardzo niskim poziomie. W wielu szkołach teologicznych nauki biblijne traktowano jako przedmioty nadobowiązkowe, a bywało że w ogóle nie uwzględniano ich w programie studiów. Bibliistyka ograniczała się jedynie do komentowania Pisma Świętego w duchu tradycyjnym. Stan ten był wyraźnie widoczny, zwłaszcza na tle burzliwie rozwijającej się bibliistyki protestanckiej, uwzględniającej właśnie najnowsze odkrycia archeologiczne, językoznawcze i historyczne dokonane na Bliskim Wschodzie. Zastoju nie przezwyciężył tu nawet Sobór Watykański I. Dopiero zaniepokojony tym stanem rzeczy papież Leon XIII wydał w 1893 r. specjalną encyklikę o studiach biblijnych *Providentissimus Deus*³³, gdzie apelował o większe zainteresowanie studiami biblijnymi i dostosowaniem ich do współczesnych warunków. Apel ten współgrał ze staraniami dominikanów, którzy w porozumieniu z papieżem w swoim domu misyjnym w Jerozolimie założyli już w 1890 r. specjalną szkołę wraz z biblioteką i muzeum, której kierownikiem był najwybitniejszy ówczesny biblista katolicki o. Maria Józef Lagrange³⁴. Archutowski poznał go w trakcie swoich dwukrotnego pobytu w Ziemi Świętej. Lagrange wysoko cenił erudycję Archutowskiego, o którym mówił, że „nic nowego nie można mu powiedzieć, bo czytał wszystko”³⁵. Warto także przypomnieć, iż z *Gramatyki języka hebrajskiego*, Warszawa 1908 (wyd. 2, 1925) ks. Archutowskiego korzystały całe pokolenia polskich biblistów. Ponadto pracujące pod jego auspicjami Koło Biblistów Uczniów UJ (założone przezeń i działające w latach 1921-1930 jako Koło Biblistów UJ) opracowało w Krakowie bardzo cenną dla badań biblistycznych i religioznawczych *Polską Bibliografię Biblijną od 1900-1930 r.*, 1932.

Ks. J. Archutowski był autorem licznych prac biblistycznych i religioznawczych. Do jego najważniejszych opracowań biblistycznych zaliczyć należy prace: *Co to jest Pismo św.?*, Poznań 1922 (która ukazała się jako pierwsza monografia w serii *Sprawy Biblijne*); *Wstęp szczegółowy do ksiąg Starego Testamentu*, Kraków 1927, oraz *Historia i krytyka tekstu hebrajskiego Starego Testamentu*, Kraków 1938. Religioznawcze walory zawierają ponadto także wydane w Krakowie rozprawki ks. Archutowskiego: *Monoteizm izraelski i jego geneza*, 1924; *Ko-*

turgiczny” 1995, s. 34-38; S. Piech, *Ks. Józefa Archutowskiego umiłowanie Pisma Świętego*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1995, s. 39-43. Por. też hasło J. Kracika, *Archutowski Józef (1879-1944)*, [hasło w:] *Słownik Polskich Teologów Katolickich 1918-1981...*, Warszawa 1983, t. 5, s. 52-56.

³² W. T[yl]och], *Archutowski Józef (1879-1944)*, [hasło w:] „Euhemer” 1967, nr 3, s. 9.

³³ Ks. Archutowski, przetłumaczył tę encyklikę na język polski i w 1934 r. wydał ją z własną przedmową.

³⁴ O. M. J. Lagrange wywarł znaczący wpływ na ks. Archutowskiego, który kolejne jego prace recenzował w „Przeglądzie Powszechnym”, oraz po jego śmierci omówił jego naukowy dorobek i znaczenie dla ówczesnych badań biblistycznych. Por. w tej kwestii artykuły J. Archutowskiego, *O. Maria Józef Lagrange (8 III 1855-10 III 1938)*, „Głos Narodowy” 1938, nr 105, s. 5-6; *O. Maria Józef Lagrange. Życie i ogólne poglądy o Piśmie św.*, „Przegląd Biblijny” 1938, t. 2, s. 103-144; *O. Maria Józef Lagrange. Życie i Pisma*, „Przegląd Współczesny” 1938, nr 10, s. 113-130; nr 11, 121-136.

³⁵ A. Fic, *Wspomnienie o Lagrange’u*, „Przegląd Biblijny” 1948, t. 2, s. 241. Por. też ks. S. Piech, op. cit., s. 39.

smogonia biblijna. Rozdz. 1, 1-2.4 w świetle starowschodnich opowiadań i nauki, 1934 oraz *Niewola babilońska*, 1935; natomiast z prac z zakresu historii, teorii i metodologii religioznawstwa na szczególną uwagę zasługują zamieszczone w „Ateneum Kapłańskim” artykuł: *Porównawcza historia religii*³⁶, a także dwie prace mające charakter sprawozdań z bieżących wydarzeń w religioznawczym ruchu naukowym: *Historia religii w 1912 r.*³⁷ oraz *Historia religii w 1913 roku*³⁸. Pierwszy z wymienionych artykułów zawiera historyczny przegląd głównych orientacji metodologicznych w nauce o religiach, natomiast drugi to obszerna polemika z głośną ówczesnie pracą G. Foucarta *Histoire des religions et méthode comparative*, Paryż 1912. W trzecim z omawianych artykułów ks. Archutowski zawarł krytyczny przegląd licznych religioznawczych publikacji, informując m.in. o pracach E. Durkheima, J. E. Carpentera, C. Clemena, O. Bouviera, M. Jastrowa itd. Ponadto Archutowski napisał także do *Podręcznej Encyklopedii Kościelnej* hasła: *Religii formy*³⁹ i *Religii historia porównawcza*⁴⁰.

Historię religii ks. Archutowski wykladał już przed I wojną światową na kursach naukowo-pedagogicznych w Warszawie, później – już na katolickim Uniwersytecie Lubelskim – prowadził wykłady dla studentów teologii fundamentalnej: *Religia ludów pierwotnych* (1918/1919); *Religia assyro-babilońska* (1919/1920)⁴¹. Także w Krakowie, w Uniwersytecie Jagiellońskim prowadził ogólnodostępne wykłady (1 godzina tygodniowo) dla studentów wszystkich kierunków z tytułowanymi: *Religia asyro-babilońska i ludów semickich* (1928/1929) oraz *Kosmogonia biblijna i kosmogonia ludów starowschodnich* (1930/1931). Problematyka religioznawcza często była przezeń podejmowana także na rozmaitych wygłoszanych w UJ wykładach publicznych.

W kwestii genezy religii również ks. Archutowski silnie ulegał koncepcji pramonoteizmu W. Schmidta. Widoczne to jest zarówno w wyżej cytowanych jego opracowaniach, jak też w sprawozdaniu *Tydzień etnologii religijnej*⁴², z konferencji naukowej – drugiej z cyklu tygodniowych spotkań badaczy z kręgu szkoły kulturohistorycznej (27.VIII-4.IX 1913) w Uniwersytecie w Louvain.

W listopadzie 1939 r. ks. Archutowski został aresztowany wraz z innymi profesorami UJ i był więziony w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen. Po zwolnieniu z obozu organizował tajne nauczanie, w Warszawie pełnił różne funkcje kościelne oraz prowadził wykłady dla warszawskiej inteligencji. Zginął tragicznie w czasie Powstania Warszawskiego przysypany gruzami w schronie znajdującym się na terenie klasztoru sióstr sakramentek.

³⁶ „Ateneum Kapłańskie” 1913, t. 9, z. 2, s. 105-122.

³⁷ „Ateneum Kapłańskie” 1913, t. 9, z. 3, s. 257-267.

³⁸ „Ateneum Kapłańskie” 1914, t. 11, z. 3, s. 254-264.

³⁹ *Podręczna encyklopedia kościelna*, Warszawa 1914, t. 33-34, s. 228-230.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 230-232.

⁴¹ H. Zi moń, *Działalność naukowo-dydaktyczna Katedry Historii i Etnologii Religii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, [w:] *Działalność Instytutu Anthropos...*, s. 231-232. Por. też R. Łukaszyk, *Pięćdziesięciolecie teologii fundamentalnej na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim 1918-1968*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1968, z. 2, s. 5.

⁴² „Miesięcznik Kościelny (Unitas)” 1913, t. 10, s. 321-334.

Istotny wkład w rozwój polskiego religioznawstwa wniósł także **ks. Józef Kruszyński** (1877-1953). Po ukończonych studiach teologicznych w Akademii Duchownej w Petersburgu, był w latach 1904-1922 wykładowcą Seminarium Duchownego we Włocławku. Od 1923 r. był związany z katolickim Uniwersytetem Lubelskim, gdzie w latach 1925-1933 był jego rektorem. To za jego kierownictwa znacznie poprawiła się kondycja finansowa tej uczelni, a w 1928 r. Ministerstwo Wyznań i Oświecenia Publicznego zatwierdziło statut uczelni i nadało nazwę Katolicki Uniwersytet Lubelski (KUL)⁴³.

Główną specjalnością Kruszyńskiego była bibliistyka. Z licznych jego prac bibliistycznych na uwagę religioznawcy zasługują: *Historia święta Starego Testamentu*, Warszawa 1911; *Wstęp ogólny historyczno-krytyczny do Pisma świętego*, Włocławek 1915; *Wstęp szczegółowy do ksiąg świętych Nowego Testamentu*, Włocławek 1916. Ponadto ks. Kruszyński przetłumaczył i zaopatrzył w krytyczne komentarze wiele tekstów starotestamentowych. Obok bibliistyki ważnymi kręgami zainteresowań ks. Kruszyńskiego była tzw. problematyka żydoznawcza oraz historia porównawcza religii. Odnośnie tej pierwszej z wielu opracowań Kruszyńskiego – niewolnych (niestety) od antysemitycznych wypadów – wspomnijmy broszury: *Religia Żydów współczesnych*, Włocławek 1923; oraz *Talmud, co zawiera i czego naucza*, Lublin 1925. Z zakresu historii religii napisał Kruszyński wiele cennych prac dotyczących rozmaitych tradycji religijnych, które publikował w różnych czasopiśmie katolickich, głównie w „Ateneum Kapłańskim”. Do najciekawszych jego opracowań z tego zakresu należą: artykuły: *Hettyci*⁴⁴; *Religia rzymska starożytna*⁴⁵; *Religia rzymska po reformie Augusta*⁴⁶; *Awesta*⁴⁷; *Mithra (ostatnia odmiana religii starożytnej irańskiej)*⁴⁸; *Orfizm i jego nauka*⁴⁹; oraz interesujące studium *Prądy umysłowe i religijne w państwie rzymskim na początku ery chrześcijańskiej. Odbicie w księgach Św. Starego i Nowego Testamentu*⁵⁰.

Ks. J. Kruszyński zajmował się również problematyką ogólnoteoretyczną w zakresie badań bibliistycznych i historyczno-religijnych. Do szczególnie cennych jego opracowań z tej dziedziny należą: artykuł *Współczesny kierunek biblijny w protestanckiej szkole angielskiej*⁵¹, oraz obszerna monografia *Studja nad porównawczą historją religji*, Poznań 1926.

⁴³ O życiu i działalności ks. J. Kruszyńskiego zob.: F. Stopniak, *Z życia ks. rektora Józefa Kruszyńskiego*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1964, z. 1, s. 5-26; F. Gryglewicz, *Pięćdziesiąt lat Sekcji Biblijnej na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1968, z. 1, s. 9-10; S. Librowski, *Kruszyński Józef (1877-1953)*, [hasło w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław i in. 1970, s. 442-443; K. Rułka, *Kruszyński Józef*, [hasło w:] *Słownik Polskich Teologów Katolickich 1918-1981...*, Warszawa 1983, t. 6, s. 215-222. Religioznawcze poglądy Kruszyńskiego omawia P. Olecha, *Pochodzenie i rozwój religii w pracach ks. Józefa Kruszyńskiego*, Lublin 1980.

⁴⁴ „Biblioteka Warszawska” 1913, t. 3, s. 310-350.

⁴⁵ „Ateneum Kapłańskie” 1913, t. 9, s. 15-32 i 135-147.

⁴⁶ „Ateneum Kapłańskie” 1913, t. 10, s. 1-20.

⁴⁷ „Ateneum Kapłańskie” 1917, t. 13, s. 57-58, wydane też jako odbitka pt. *Religia Awesty*, Włocławek 1917.

⁴⁸ „Ateneum Kapłańskie” 1918, t. 15, s. 102-123

⁴⁹ „Ateneum Kapłańskie” 1927, t. 19, s. 317-335.

⁵⁰ „Ateneum Kapłańskie” 1931, t. 27, s. 1-23 i 105-127.

⁵¹ „Ateneum Kapłańskie” 1912, t. 7, s. 39-48.

Ostatnia z wymienionych prac jest w istocie jednym z pierwszych polskich wstępów do religioznawstwa. Składa się z trzech części. W części pierwszej omówione zostały kwestie związane z problematyką religii pierwotnej. Kruszyński, podobnie jak inni katolicy badacze religii w Polsce, opowiadał się tu wyraźnie za koncepcjami szkoły kulturowohistorycznej W. Schmidta. Część druga zawiera historyczny przegląd badań religioznawczych – także polskich. Autor ze znawstwem (częściowo za pracą L. H. Jordana: *Comparative Religion. Its Method and Scope*, Londyn 1908) dokonał przeglądu literatury dotyczącej porównawczej historii religii, omówił dokładnie dzieje kształtowania się tej dyscypliny nauki oraz określił „zasady i metody” badań religioznawczych inspirowany tu poglądami katolickiego teoretyka religii oraz historyka i metodologa religioznawstwa, jezuitę H. Pinarda de la Boullaye’a. Ostatnia, trzecia część omawianej pracy ma charakter apologetyczny. Ks. Kruszyński starał się tu wykazać brak sprzeczności pomiędzy danymi porównawczej historii religii a „religią Objawioną”. Przyznaje pożyteczność badań religioznawczych także dla teologii, podkreślając jednak, iż to właśnie wiara (godząca rozum człowieka z Objawieniem)⁵² jest tym czynnikiem, który może skutecznie zapobiegać mnożeniu błędnych hipotez.

Zainteresowania religioznawcze ks. Kruszyńskiego, widoczne były także w jego działalności dydaktycznej. Od 1930 r. aż do wybuchu II wojny światowej, rokrocznie prowadził religioznawcze kursy dla studentów teologii o następującej tematyce: *Religia Celtów, Germanów, Skandynawów* (1930/1931); *Konfucjanizm, lamaizm, shintoizm* (1932/33); *Wybrane zagadnienia z historii religii* (1933/1934); *Kult religijny u narodów starożytnych* (1934/1935); *Religia żydowska* (1936/1937); *Kult pierwotny i kult w religiach starożytnych* (1937/1938); *Porównawcza historia religii* (1938/1939)⁵³.

Ważnym przyczynkiem do toczącego się także na ziemiach polskich sporu o pierwotną formę religii było przetłumaczenie przez ks. A. Szymańskiego i ks. W. Kotta z języka francuskiego na język polski głośnej ówczesnie książki bpa A. Le Roya, *Religia ludów pierwotnych*, Warszawa 1912.

Ks. Antoni Szymański (1881-1942), etyk i znawca społecznej doktryny Kościoła katolickiego, współredaktor „Ateneum Kapłańskiego”, w latach 1933-1939 rektor Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego⁵⁴ w związku z wspomnianym przekładem przedstawił stan sporów nad omawianym zagadnieniem w artykule: *Stan badań nad religią pierwotną. Z powodu polskiego przekładu dzieła ks. bpa Le Roya*⁵⁵, gdzie wykazał się dużą znajomością przedmiotu zarówno w zakresie literatury etnologicznej, jak też historyczno-religijnej.

⁵² J. Kruszyński, *Studia nad porównawczą historią religii*, Poznań 1926, s. 234.

⁵³ H. Ziemoń, op. cit., s. 232.

⁵⁴ Bliżej o ks. A. Szymańskim zob.: Z. Goliński, *Śp. ks. dr Antoni Szymański, Rektor KUL*, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” 1946, nr 11, s. 419-423; idem, *Ks. dr Antoni Szymański, Rektor KUL (1881-1942)*, „Ateneum Kapłańskie” 1947, t. 47, s. 93-94; Cz. Strzeszewski, *Ks. Antoni Szymański, jako profesor i rektor Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1962, nr 3, s. 103-114; oraz L. Kołakowski, *Szymański Antoni (1881-1942)*, [hasło w:] *Filozofia polska. Słownik pisarzy*, Wrocław 1971, s. 388; Z. Skrobicki, *Szymański Antoni*, [hasło w:] *Słownik Polskich Teologów Katolickich 1918-1981...*, Warszawa 1983, t. 7, s. 264-271.

⁵⁵ „Ateneum Kapłańskie” 1912, t. 8, s. 250-261.

Autorem interesujących opracowań z pogranicza etnologii religii i historii religii był także ks. **Edward Kosibowicz SJ** (1895-1944). Po studiach teologicznych w Anglii, studiował historię porównawczą religii w Enghien w Belgii. Po powrocie do kraju pełnił wiele funkcji, m.in. w Krakowie redagował liczne pisma katolickie („Sodalis Marianus”, „Wiara i Życie”), w tym „Przegląd Powszechny”, którego od 1936 r. był naczelnym redaktorem⁵⁶. Wykładał także antropologię filozoficzną na Wydziale Zakonnym w Krakowie. W 1935 r. został mianowany superiorem nowo otwartego domu pisarskiego jezuitów w Warszawie oraz dyrektorem Wydawnictwa Księży Jezuitów. Zginął tragicznie, rozstrzelany w drugim dniu Powstania Warszawskiego.

Jego najważniejszą pracą, inspirowaną poglądami W. Schmidta, jest książka *Problem ludów pigmejskich*, Kraków 1927, ale interesująca jest także rozprawka *Upadek ewolucjonizmu w zagadnieniu pochodzenia religij*⁵⁷; oraz obszernie sprawozdanie *Tydzień etnologii religijnej w Mediolanie*⁵⁸. Ponadto zrecenzował także drugie wydanie, pierwszego tomu najważniejszej pracy W. Schmidta, *Der Ursprung der Gottesidee*, Münster 1926⁵⁹.

O religioznawczych zainteresowaniach ks. Kosibowicza świadczy także fakt, iż przetłumaczył dwa rozdziały z piątego wydania znanego katolickiego podręcznika religioznawstwa H. Pinarda de la Boullaye'a, *L'étude comparée des religions*, Paryż 1929 i opublikował pod tytułem: *Zasady porównywania religii*⁶⁰. Do wspomnianego podręcznika napisał także interesującą recenzję⁶¹.

Autorem ciekawego studium *Modlitwa u ludów pierwotnych. Studium historyczno-religijne*, Lwów 1934, również inspirowanego założeniami nurtu kulturohistorycznego, był związany z Uniwersytetem Jana Kazimierza we Lwowie ks. **Franciszek Konieczny** (1886-1944)⁶².

Wiele prac z zakresu badań nad wczesnym chrześcijaństwem ogłosił (w latach 1907-1918) profesor Akademii Duchownej w Petersburgu ks. **Stanisław Trzeciak** (1873-1944)⁶³. W swojej religioznawczo najcenniejszej książce: *Rozwój naturalny chrystianizmu z innych religii albo teorie p. Andrzeja Niemojewskiego w świetle nauki*, Petersburg 1912, podjął on krytykę poglądów czołowego polskiego

⁵⁶ Szerzej o działalności ks. E. Kosibowicza zob.: J. Rostworowski, *Pamięci trzech byłych redaktorów „Przeglądu Powszechnego”*, „Przegląd Powszechny” 1947, t. 224, s. 14-20. Por. też: L. Mońko, *Kosibowicz Edward (1895-1944)*, [hasło w:] *Polski Słownik Bibliograficzny*, Wrocław i in. 1968-1969, t. 14, s.200-201 oraz L. Grzebień SJ, *Kosibowicz Edward (1895-1944)*, [hasło w:] *Słownik Polskich Teologów Katolickich 1918-1981...*, Warszawa 1983, t. 6, s. 153-156.

⁵⁷ „Przegląd Powszechny” 1926, t. 170, s. 129-150.

⁵⁸ „Przegląd Powszechny” 1925, t. 168, s. 207-226.

⁵⁹ „Przegląd Powszechny” 1927, t. 75, s. 176-178.

⁶⁰ H. Pinard de la Boullaye, *Zasady porównania religii*, „Przegląd Powszechny” 1924, t. 161, s. 108-131.

⁶¹ „Przegląd Powszechny” 1931, t. 189, s. 242-243. Ks. E. Kosibowicz zrecenzował ponadto inną (przetłumaczoną na język polski) ciekawą pracę H. Pinarda de la Boullaye'a, *Chrystus wobec historii*, Kraków 1929, „Przegląd Powszechny” 1929, t. 184, s. 87-88.

⁶² Por. L. Grzebień SJ, *Konieczny Franciszek (1886-1944)*, [hasło w:] *Słownik Polskich Teologów Katolickich 1918-1981...*, Warszawa 1983, t. 6, s. 126.

⁶³ Por. L. Grzebień SJ, *Trzeciak Stanisław (1873-1944)*, [hasło w:] *Słownik Polskich Teologów Katolickich 1918-1981...*, Warszawa 1983, t. 7, s. 327-329.

astralisty A. Niemojewskiego, wyłożonych w pracy *Bóg Jezus...* Konkluzja opracowania ks. Trzeciaka sprowadza się do stwierdzenia, że astralistyka jako metoda badawcza jest błędna, gdyż prowadzi do fałszywych (Jezus = mit astralny) wniosków. Warto jednak podkreślić, iż ks. Trzeciak podjął przy okazji krytyki koncepcji Niemojewskiego trud zrelacjonowania ówczesnej fazy „walki o Jezusa”, prezentując poglądy wielu ówczesnych protagonistów tego sporu.

Ważnym kręgiem tematycznym zainteresowań ks. Trzeciaka była także problematyka „żydoznawcza”. Obok prac poświęconych analizom stosunków społeczno-politycznych w okresie powstawania chrześcijaństwa (*Stosunki polityczne u Żydów w czasach Chrystusa Pana*, Poznań 1906; *Literatura i religia u Żydów w czasach Chrystusa Pana*, Warszawa 1911, t. 1-2; *Klimat i choroby w Palestynie za czasów Chrystusa Pana*, Warszawa 1928), napisał on także wiele prac poświęconych m.in. Talmudowi, ubojowi rytualnemu w kontekście tzw. kwestii żydowskiej, gdzie często zajmował pozycje jednoznacznie antysemityczne.

Niedługo przed wybuchem II wojny światowej rozpoczął swoją naukową działalność ks. **Franciszek Manthey** (1904-1971). Od 1928 r. był on związany z Seminarium Duchownym w Pelplinie, gdzie w latach 1930-1936 był wykładowcą, a następnie (do 1939 r. i potem w latach 1945-1958) profesorem. Współpracował z „Miesięcznikiem Diecezji Chełmińskiej”, gdzie zamieścił wiele religioznawczych opracowań. W 1958 r. F. Manthey wyjechał na stałe do (ówczesnej) Niemieckiej Republiki Federalnej, gdzie od 1962 r. aż do śmierci był profesorem ekuumenizmu w Wyższym Seminarium Duchownym w Hildesheim.

Mimo iż z wykształcenia ks. Manthey był teologiem i filozofem, za przedmiot swoich głównych zainteresowań wybrał historię religii, choć chętnie też podejmował (zwłaszcza po II wojnie światowej) problematykę metodologiczną nauki o religiach. Z jego religioznawczych prac opublikowanych w interesującym nas okresie (do II wojny światowej) najważniejsza jest *Historia religii w zarysie*, Pelplin 1935, pierwsze tego rodzaju rodzime opracowanie jednego autora. Pomimo iż autor skromnie podkreślił, że jego celem jest opracowanie „średniego podręcznika” mającego być pomocą dla wykładowcy i studium historii religii⁶⁴, wartość tej pracy należy ocenić bardzo wysoko. Ukazane w niej zostały nie tylko wszystkie duże systemy religijne (z pominięciem chrześcijaństwa, jako że praca adresowana jest przede wszystkim do duchownych katolickich), ale także wiele religii pomniejszych, o których informacje trudno by znaleźć nawet w znacznie większych i późniejszych tego typu opracowaniach. Omówił tam (często w słownikowy sposób), np. religie Finów, Madziarów, plemion syberyjskich, ludów indonezyjskich, Eskimosów, a także „kulty tajemne” (misteria). Poszczególne partie materiału opatrzone zostały bogatą bibliografią (polsko- i obcojęzyczną), tak że opracowanie jest nie tylko podręcznikiem, ale również poręcznym informatorem religioznawczym, uwzględniającym też ówczesne najnowsze osiągnięcia nauki o religiach. Ponadto omówienie każdego z systemów religijnych poprzedzone zostało obszernym wstępem zawierającym podstawowe dane o dziejach i cechach danej kultury. Szczegól-

⁶⁴ X. dr F. Manthey, *Historja religii w zarysie*, Pelplin 1935, s. 251.

nie godne podkreślenia jest, iż ks. Manthey powołuje się nie tylko na prace specjalistów od poszczególnych kultur i systemów religijnych (tu razi jednak brak prac B. Malinowskiego, przy prezentacji religii ludów Oceanii⁶⁵), ale uwzględnia także opracowania wybitnych komparatystów średniej i młodszej generacji, takich jak np. R. Otto, N. Söderblom, F. Heiler, R. Pettazzoni, G. van der Leeuw, H. von Glasenapp. Z prac G. van der Leeuwa cytuje jego niemiecki przekład *kleine feno*⁶⁶. Ponadto jako pierwszy w polskiej literaturze religioznawczej wyodrębnia wśród „nauk pokrewnych” historii religii (obok psychologii religii, socjologii religii i filozofii religii, przez którą rozumie: teorię poznania religijnego + filozofię wartości religijnych + metafizykę religii) także fenomenologię religii, która jego zdaniem „stara się wyświecić istotę religii i jej główne objawy”⁶⁷.

Innymi, równie cennymi religioznawczo pracami tego autora były artykuły: *Wyszktałenie i zajęcia naukowe kleru w religjach niechrześcijańskich*, Pelplin 1932⁶⁸; *Początki wiary w jednego Boga*⁶⁹; oraz *Magia a religia*⁷⁰; a także książka wydana po niemiecku w Padeborn: *Die Sprachphilosophie des hl. Thomas von Aquin und ihre Anwendung auf Probleme der Theologie*, 1937.

Pierwsza z wymienionych prac zasługuje na szczególną uwagę, jako że zawiera (syntetyczny) porównawczy przegląd sposobów kształcenia kapłanów w licznych systemach religijnych. Autor odwołując się do prac m.in. P. D. Chantepie de la Saussaye’a, M. Jastrowa, A. Jeremiasa, E. Lehmana i A. Bertholeta omówił inicjacje w religiach „prymitywnych”, a ponadto braminizm, buddyzm, taoizm, konfucjanizm, sintoizm, zaratusztrianizm, mandaizm oraz religie: babilońską, grecką, rzymską, egipską, celtycką, germańską, słowiańską, aztecką i islam. Warto podkreślić, iż była to pierwsza i praktycznie jedyna jak dotąd próba całościowego i porównawczego przeglądu omawianej problematyki z punktu widzenia religioznawcy. Jest też dość rzadkim u nas przykładem pracy z zakresu „pedagogiki religii”.

Po II wojnie światowej ks. Manthey ogłosił jeszcze interesujące studia poświęcone marksistowskiej teorii religii: *Religiologia diamatu*⁷¹ (pierwsza po wojnie rodzima, katolicka krytyka marksizmu w tej kwestii); oraz zagadnieniom metodologicznym religioznawstwa jako nauki: *O religii i naukach religioznawczych*, Pelplin 1949.

Cennymi opracowaniami F. Mantheya były także broszury: *Geneza religii*, Pelplin 1950; oraz *Wprowadzenie w psychologię religii*, Pelplin 1953; artykuły: *Zagadnienie człowieka w mądrości starobabilońskiej*⁷²; *Powstanie duszy wedle*

⁶⁵ Z prac B. Malinowskiego ks. Manthey cytuje tylko te, które ukazały się wówczas po polsku, a za-tem *Wierzenia pierwotne*, Kraków 1915 oraz artykuł *Totemizm i egzogamia*. „Lud” 1911, t. 17-19.

⁶⁶ G. van der Leeuw, *Einführung in die Phänomenologie der Religion*, München 1925.

⁶⁷ X. dr F. Manthey, op. cit., s. 5.

⁶⁸ Wydane zrazu z „Miesięczniku Diecezji Chełmińskiej” 1932, nr 11-12.

⁶⁹ „Miesięcznik Diecezji Chełmińskiej” 1936, nr 7-8, s. 554-572.

⁷⁰ Opublikowane w: *Księga pamiątkowa ku czci bpa S. Okoniewskiego*, Pelplin 1936, s. 156-180.

⁷¹ „Orędownik Diecezji Chełmińskiej” 1948, nr 4, s. 266-282; nr 5, s. 359-384; nr 6, s. 411-456.

⁷² „Roczniki Filozoficzne KUL” 1949-1950, t. 2-3, s. 205-230.

wyobrażeń ludów⁷³, oraz wydane pod pseudonimem „ks. Fr. Bobrowski” studium: *Pogańska dusza a Ewangelia*⁷⁴.

Po wyjeździe do RFN w 1958 r. ks. Manthey publikował już tylko po niemiecku. Religioznawczo najciekawszymi jego pracami w tym okresie były: *Die Philosophie des polnischen Messianismus*, Bonn 1963; *Heimat und Heilsgeschichte. Versuch seiner biblischen Theologie der Heimat*, Hildesheim 1963; *Das Problem der Erlösung in der Menschheit*, Hildesheim 1964, oraz *Polnische Kirchengeschichte*, Hildesheim 1965.

W podsumowaniu niniejszego krótkiego przeglądu wkładu polskich katolickich uczonych w badania z zakresu historii porównawczej religii, stwierdzić należy, iż pomimo faktu, że ich prace często miały apologetyczny charakter, to jednak na ogół cechowała je bardzo dobra znajomość ówczesnych trendów w nauce o religiach, zarówno od strony znajomości stanu badań nad poszczególnymi tradycjami religijnymi, jak też w zakresie rozważań teoretyczno-metodologicznych. Spotykane w przeszłości przemilczanie i pomijanie tych badań było zatem bezzasadne.

⁷³ „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne KUL” 1957, t. 3, z. 2, s. 261-300.

⁷⁴ „Ateneum Kapłańskie” 1959, t. 50, nr 300-303, s. 197-232.